

## **Politike financiranja kulture manjinskih zajednica u Srbiji na primjeru Hrvata u Vojvodini u 2012. godini**

### **Sažetak**

U radnji se tematiziraju postojeće politike financiranja kulture manjinskih zajednica u Srbiji i to na primjeru vojvodanskih Hrvata tijekom 2012. godine. Nakon prikaza prilika u povijesti i sadašnjosti koje su odredile kulturnu scenu Hrvata u Vojvodini, iznijete su osnovne njezine značajke: dominacija tradicijske kulture, siromaštvo kulturne prakse, isključenost hrvatskih sadržaja iz kulturnih i znanstvenih ustanova i institucija čiji su osnivači tijela državne uprave te nedovoljna količina novčanih sredstava za njihov rad. U središnjem dijelu se analitički prikazuju načini na koji se hrvatske kulturne institucije i organizacije u Srbiji financiraju, pri čemu se, ukoliko je to moguće, donose i količina dodijeljenih sredstava. Na koncu se daju zaključna razmatranja i prijedlozi za poboljšanje politika financiranja kulture manjinskih zajednica u Srbiji.

Ključne riječi: financiranje kulture, Hrvati, Vojvodina, Srbija, 2012. godina

### **1. Hrvati u Vojvodini – stara zajednica mladih institucija**

Hrvati u Srbiji su, općenito promatrano, u većini višestoljetno domicilno stanovništvo na ovome teritoriju i predstavljaju relativno heterogenu nacionalnu zajednicu, čiji pripadnici u najvećem broju žive u Vojvodini, gdje sve do danas među njima jedino i postoje organizirana i djelatna nastojanja da se vlastiti nacionalni identitet održi i razvije. Vlastita im je, pak, domicilnost u Vojvodini posljedica složenih migracijskih procesa u južnim krajevima Srednje Europe i zapadnoga dijela Balkana tijekom, relativno duge, povijesti. Naime, u različitim razdobljima, zbog različitih razloga i s različitih su područja današnjih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine Hrvati naseljavali teritorij Bačke, Srijema i, u manjem broju, Banata. Ovdje oni žive i postoje kao najistočniji, rubni dio hrvatskoga etničkog prostora, koji je sve do danas, istina u različitim omjeru i stupnju, sačuvao svoju nacionalnu opstojnost. Valja također ukazati kako su subetnički dijelovi Hrvata u Vojvodini – Bunjevci i Šokci u Bačkoj, skupine Hrvata u Banatu, te Hrvati u Srijemu, živeći u različitim državno-pravnim sustavima, tijekom povijesti imali zasebne, među sobom čak i različite, nacionalno-integracijske procese, kao i uopće procese društvenoga razvoja, što je sve ostavljalo posljedice na njihov društveni život u sadašnjosti, kao i na područje kulture.<sup>1</sup>

Ukoliko je riječ od novijoj povijesti, valja reći kako je hrvatska zajednica u proces urušavanja socijalističkoga društvenog sustava u Srbiji ušla, izuzme li se Katolička crkva i njezino djelovanje kako na vjerskome tako djelomice i na kulturnom planu, bez ikakve naslijeđene infrastrukture i vlastitoga nacionalnog institucionalnog okvira. Kao što je opće poznato, u vrijeme su socijalizma Hrvati u Jugoslaviji, ma gdje da su bili nastanjeni, imali status „konstitutivnoga naroda“, što je sa sobom donosilo Hrvatima u SFRJ izvan SR Hrvatske, izuzme li se vrijeme neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, i nepostojanje vlastitoga identitetskog i nacionalnoga institucionalnog okvira. Posljedica takva statusa jest da u Srbiji za vrijeme socijalizma oni nisu imali niti jedan prepoznatljiv atribut manjinske nacionalne zajednice, kao što su institucije, profilirana elita, zajedničko i organizirano djelovanje, vlastita javnost, niti su imali priliku ostvarivati manjinska prava unutar suvremenih institucija koje formiraju nacionalnu

---

<sup>1</sup> O tomu vidi pregnantno u: Mario Bara, Tomislav Žigmanov, *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti : osnovne činjenice*, Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata, Subotica, 2009.

svijest ni u jednom području – obrazovanje i informiranje na materinjem jeziku, te mogućnost organiziranoga rada na očuvanju i razvoju vlastitoga kulturnog naslijeđa i kulturnoga stvaralaštva uopće.

S druge strane, novi politički i državni projekt Srbije, koji se počeo stvarati koncem osamdesetih godina a realizirati početkom devedesetih godina XX. stoljeća na čelu s neprikosnovenim srbijanskim političkim vođom Slobodanom Miloševićem, nije pokazivao nimalo razumijevanja niti, pak, spremnost, unatoč postojanju inicijativa od strane pojedinih hrvatskih institucija, da nešto učini na planu uspostave manjinskih institucija za građane hrvatske nacionalnosti u Vojvodini, kao ni za mogućnost ostvarivanja manjinskih prava,<sup>2</sup> kao veoma važnoga instrumenta za očuvanje nacionalne svijesti u suvremenim društvima. Štoviše, tek je nakon više od deset godina, koliko je postojalo od strane političkih i drugih institucija Hrvata u Vojvodini, zalaganja za rješavanje njihova statusa i položaja, formalno bio priznat status nacionalne manjine – to se dogodilo nakon pada Miloševićeva režima u vrijeme vladavine Zorana Đinđića (2001.-03.) u Srbiji.

Isto tako, važno je napomenuti i to da su Hrvati jedina nacionalna zajednica u Vojvodini čiji su pripadnici trpjeli u većem omjeru fizičko nasilje u prvoj polovici 90-ih godina XX. stoljeća, što je onda uvjetovalo njihovo povećano iseljavanje.<sup>3</sup> Tome se trebaju dodati bačene bombe na imanja i sakralne objekte, te ubojstva građana hrvatske nacionalnosti početkom i sredinom devedesetih godina, osobito u vojvođanskom dijelu Srijema te u jugozapadnoj Bačkoj. U tom smislu, zbog ratova, koji su početkom devedesetih godina vođeni na prostorima bivše Jugoslavije, a napose onaj s Hrvatskom, i prateće snažne antihrvatske propagande, prema procjenama nevladinih organizacija, Vojvodinu je moralo napustiti, kako je već navedeno, između 35 i 40 tisuća Hrvata.<sup>4</sup> U kontekstu općih negativnih značajki koji određuju suvremeni društveni položaj Hrvata u Srbiji, navest ćemo i činjenicu da su oni, nakon Albanaca, druga manjina u Srbiji spram koje većinski narod ima kontinuirano negativne predodžbe, što za posljedicu ima rašireni strah i nesigurnost i stvara poteškoće u javnom djelovanju. Ovo je kao pravilnost vrijedilo i za razdoblje nakon 2000. godine.

Na temelju iznijetoga čini se jasnim zašto je hrvatska zajednica u Srbiji još i danas unutar sebe nedovoljno integrirana – broj, vrsta i kvaliteta veza među članovima 50-ak neprofesionalnih udruga unutar zajednice, od čega je 40-ak koje djeluju u području kulture, još uvijek je mala i površna, a u njihov je rad uključen relativno mali broj članova zajednice,<sup>5</sup> s tim da Hrvati u Banatu, Beogradu i u tzv. užoj Srbiji nemaju niti jednu udrugu niti, osim eventualnoga djelovanja unutar Katoličke crkve, ikakvu organiziranu aktivnost na nacionalno-manjinskom planu.<sup>6</sup> U negativnom povijesnom naslijeđu te isto takvom društvenom ambijentu u suvremenosti valja tražiti razloge zašto je institucionalna infrastruktura hrvatske zajednice u Vojvodini i danas slabo izgrađena: postoje samo tri profesionalne institucije,<sup>7</sup> a

---

<sup>2</sup> Više o položaju Hrvata u Vojvodini koncem XX. stoljeća vidi u: Tomislav Žigmanov *Hrvati u Vojvodini danas : traganje za identitetom*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2006., str. 13-60.

<sup>3</sup> O ovome vidi šire u: Marko Kljajić, *Kako je umirao moj narod*, HRID, Subotica, 1997., te u: Tomislav Žigmanov, „Od asimilacije do etničkoga čišćenja“, u: *Informator o manjinskim zajednicama u Vojvodini*, br. 41/42, Novi Sad, 2003., str. 3-7.

<sup>4</sup> Jan Briza, Safeta Biševac, Tomislav Žigmanov, Vladimir Ilić, Sonja Biserko i Ksenija Lazović, *Manjine u Srbiji*, Helsinški odbora za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000.; *Alternativni izveštaj o primeni Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina*, Centar za multikulturalnost i Vojvođanski centar za ljudska prava, Novi Sad 2002.

<sup>5</sup> Prema istraživanju što ga je proveo Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata 2009. godine o broju članova, 29 anketiranih hrvatskih udruga kulture u Vojvodini nije okupljalo više od 5% Hrvata u Srbiji. O tome vidi više u radnji Katarine Čeliković, „Kulturna scena Hrvata u Vojvodini – osnovni podaci o institucijama i vrsti kulturnih praksi“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica, 2010., str. 209-222.

<sup>6</sup> Istina, u Beogradu od 2008. djeluje nevladina udruga Zajednica Hrvata u Beogradu „Tin Ujević“, no ona je svoje djelovanje profilirala u smjeru predstavljanja recentne hrvatske kulturne produkcije koja postoji u Republici Hrvatskoj beogradskoj publici, tako da mjesna hrvatska kultura u Beogradu od toga nema velikih beneficija. Dvije, pak, hrvatske udruge u Zemunu (Zajednica Hrvata Zemuna Knjižnica i čitaonica „Ilija Okrugić“ te Društvo hrvatske mladeži Zemuna), premda formalno pripadaju području grada Beograda, to jest Srbiji, u radnji ih, na temelju višestoljetne povijesti Zemuna kao najistočnijeg grada u Srijemu, razumijevamo kao vojvođanske.

<sup>7</sup> Riječ je o Novinsko-izdavačkoj ustanovi „Hrvatska riječ“, utemeljenoj 2002.; Hrvatskom nacionalnom vijeću, utemeljenom 2003.; i Zavodu za kulturu vojvođanskih Hrvata, utemeljenom 2008.

gotovo da izostaje organiziranje Hrvata u strukovnim i nevladinim udrugama koje se ne bave očuvanjem dijela kulturnoga naslijeđa i djelovanjem u području kulture.

## 2. Institucionalni okvir i kulturne prakse Hrvata u Vojvodini

Osnovna značajka koja vrijedi kada je u pitanju ostvarivanje prava na njegovanje i razvoj vlastite kulture jest sljedeća: hrvatska nacionalna manjina u Vojvodini do početka djelovanja Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata (2009.) nije imala nijednu profesionalnu kulturnu instituciju. Kako se to dogodilo ne tako davno, biva jasnim zašto još uvijek ne postoji ozbiljnija kulturna politika i praksa, zašto još nije ustrojen vlastiti kulturni prostor, zašto su kulturni sadržaji unutar zajednice više nego siromašni, uz dominaciju folklornih sadržaja, zašto ne postoje značajnije manifestacije u određenim sferama kulture, zašto se često susreće diletantizam u radu... Osim što su nedostajale snažnije i jasnije definirane inicijative iz zajednice da se stanje u ovom području unaprijedi, veći je problem bio taj što nije postojala jasna platforma ili program državnih tijela po ovom pitanju, napose kada je riječ o politikama financiranja kulture Hrvata u Vojvodini. S druge strane, hrvatski sadržaji u programima kulturnih i znanstvenih ustanova i institucija od nacionalnoga i pokrajinskoga značaja, zatim gradova i općina u kojima Hrvati žive i više su nego skromni – reći ćemo da gradska knjižnica u Subotici, gradu na čijem teritoriju živi blizu 15.000 Hrvata, 2012. godine nije kupila niti jednu knjigu na hrvatskome.

Najveći dio kulturnoga života unutar hrvatske manjinske zajednice zbiva se danas u četrdesetak hrvatskih kulturnih udruga, koje predstavljaju najvidljiviji i najmasovniji segment hrvatske kulturne scene u pokrajini. Oni se među sobom razlikuju institucionalnom razvijenošću, vrstama i bogatstvom sadržaja što ih priređuju, ali im je u većini zajedničko rad na očuvanju mahom tradicijskih elemenata iz lokalnoga kulturnog naslijeđa. To osobito vrijedi za seoska kulturno-umjetnička društva, koja postoje gotovo u svakom naselju gdje živi znatniji broj Hrvata, osim u Srijemu, gdje je strah još uvijek velik, te u Banatu, Beogradu i tzv. užoj Srbiji (Tavankut, Ljutovo, Đurđin, Mala Bosna, Stari Žednik, Bajmok, Lemeš, Sonta, Stanišić, Monoštor, Bereg, Bač, Plavna, Vajska, Slankamen, Golubinci, Vrdnik, Gibarac).<sup>8</sup> U gradskim središtima (Bač, Ruma, Srijemska Mitrovica, Novi Sad, Sombor, Subotica, Zemun, Petrovaradin, Šid) ima sadržaja koji nisu vezani samo uz folklor ili tradicijsku kulturu. U ovome kontekstu treba reći kako se značajan dio kulturnih praksi i događaja, napose onaj koji je usko navezan na vjerski život, odvija u okrilju Katoličke crkve, bilo u njezinu samostalnom djelovanju ili pak u suradnji s mjesnim hrvatskim udrugama kulture.<sup>9</sup>

Kada je riječ o drugim segmentima kulture, spomenut ćemo i dosta bogatu nakladu knjiga u hrvatskoj zajednici u Vojvodini, premda treba istaknuti da cijeli knjiški sustav još uvijek nije u dovoljnoj mjeri razvijen. Najrazvijeniji je segment sama naklada knjiga, što je prije svega posljedica postojanja nekoliko već afirmiranih nakladničkih kuća (prije svega Katoličkoga instituta za kulturu, povijest i duhovnost „Ivan Antunović“, Hrvatsko akademsko društvo – HAD, Hrvatska čitaonica, NIU „Hrvatska riječ“ i Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata). Od 2000. do 2012. godišnje su Hrvati u Vojvodini objavljivali između 11 i 35 knjiga od strane dvadesetak nakladnika. Redovito, dvomjesečno u nakladi subotičkoga Ogranka Matice hrvatske izlazi i časopis za književnost, umjetnost i znanost *Klasje naših ravni*. Pa ipak, još uvijek nije dovoljno razvijen dio knjiškoga sustava koji se odnosi na prezentacije knjiških uradaka i njihova kritičkoga sumjeravanja i vrednovanja – i nadalje je jako mali broj predstavljanja knjiga a zanemariv je broj kritičkih napisa o njima. Popularizaciji književnosti i njezinoj valorizaciji pridonosi održavanje nekoliko kulturnih manifestacija (Dani Balinta Vujkova : dani hrvatske knjige i riječi, Dani A. G. Matoša i dr. Josipa Andrića, Lira naiva). Uz to, treba također istaknuti da

<sup>8</sup> Popis svih udruga s osnovnim informacijama postoji na internetskim stranicama Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata ([www.zkvh.org.rs](http://www.zkvh.org.rs)) i Hrvatskoga nacionalnog vijeća ([www.hnv.org.rs](http://www.hnv.org.rs)).

<sup>9</sup> No, cijela kulturna scena nema veliki broj manifestacija od značaja za cijelu kulturu Hrvata u Vojvodini, a od pokrajinskoga značaja su tek 4 – Dužijanica u Subotici, Dužionica u Somboru, Dani Balina Vujkova : dani hrvatske knjige i riječi u Subotici, te Šokci i baština, manifestaciju koju priređuju kulturne udruge šokačkih Hrvata. Inače, o redovitim i značajnijim manifestacijama koje produciraju hrvatske kulturne udruge vidi više na: [www.zkvh.org.rs](http://www.zkvh.org.rs).

unutar hrvatske zajednice ne postoji niti jedna javna knjižnica koja bi posjedovala knjige i druge publikacije koje su od značaja za Hrvate u Srbiji. Postojeće, koje su u sastavu kulturnih udruga, ili su regionalne (Bunjevačko-šokačka knjižnica „Ivan Kujundžić“ Instituta „Ivan Antunović“) ili općenitije (Hrvatska čitaonica) ili pak pokrivaju novije razdoblje (knjižnica Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata). Status knjiga autora koji piša na hrvatskome, osim djelomice u subotičkoj Gradskoj knjižnici, još uvijek nije na zadovoljavajući način razriješen u javnim knjižnicama u Vojvodini.<sup>10</sup>

U hrvatskome kulturnom prostoru u Vojvodini segment u kojemu se situira znanost vjerojatno je najslabije razvijen. Koncem devedesetih godina XX. stoljeća imamo prva ozbiljnija nastojanja na tom planu, prije svega, osnutkom i djelovanjem Hrvatskoga akademskog društva – HAD-a u Subotici, oko kojeg se okuplja i znanstvena elita te se čine naponi na produkciji aktivnosti u području znanosti (predavanja, tribine, skupovi, pa čak i istraživanja te, nakon provedbe, i objavljivanje znanstvenih uradaka). Njihova nastojanja, čini se, vrhune u projektu *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*<sup>11</sup>. Jedna od izravnih posljedica rada na *Leksikonu* jest i naglo povećanje interesa za povijest bačkih Hrvata, napose kod jednoga broja mlađih istraživača (Ivana Andrić Penava, Mario Bara, Dominik Deman, Robert Skenderović, Petar Vuković...). Na temelju takvoga naslijeđa i stanja u suvremenosti, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata počeo je 2009. godine izdavati *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, s ciljem programskoga okupljanja znanstvene elite, zatim njihovoga uključivanja u planski pristup novim istraživanjima povijesti i sadašnjosti Hrvata u Vojvodini te sustavnoj javnoj prezentaciji njihovih rezultata.

Kada je riječ o naravi i kvaliteti institucionalnoga okvira kulture Hrvata u Vojvodini, valja još ukazati i na činjenicu kako je oko 2/3 hrvatskih udruga kulture osnovano nakon 2000. godine – blizu 30, napose u manjim mjestima i mjestima gdje su Hrvati u značajnoj brojčanoj manjini, što tumačimo povećanjem prostora slobode i osjećaja veće sigurnosti kod građana hrvatske nacionalnosti. Istodobno ističemo da je opremljenost udruga vrlo slaba – samo 1/4 ima vlastiti prostor za djelovanje i on je naslijeđen iz vremena socijalizma,<sup>12</sup> a tek polovica 2008. imalo je računalo u svojem posjedu. Dodatnu poteškoću u radu predstavlja, kako smo već naznačili, činjenica da velika većina udruga u kulturi ima problema u financiranju svojih programa, budući da u Srbiji još uvijek ne postoji model njihova financiranja.<sup>13</sup>

---

<sup>10</sup> O knjigama i knjiškim temama u Hrvata u Vojvodini vidi više u studiji Tomislava Žigmanova *Izazovi – sabiranja, sumjeravanja i tumačenja : studije i ogledi o knjiškim i književnim temama hrvatskoga istočnog zagrančija*, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Oksimoron, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Pečuh-Osijek-Subotica, 2012.

<sup>11</sup> *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca* vjerojatno je najvrjedniji projekt koji se realizira u području kulture Hrvata u Vojvodini, što ga u Subotici od 2002. godine producira Hrvatsko akademsko društvo – HAD, no s premalo financijskih sredstava, koja se uz to i neredovito pribavljaju. Riječ je o dugogodišnjem projektu ove nevladine udruge koji ima za cilj prikazom pojava, događaja, toponima, osoba, institucija... leksikografski obraditi kako bogatu i višestoljetnu povijest tako i problemima bremenitu današnjicu bunjevačkih i šokačkih Hrvata. Do konca 2012. godine, objavljeno je jedanaest svezaka u kojima su obrađene natuknice od slova A do slova J. Potaknuti ovim leksikografskim projektom, tijekom 2010. godine pokrenuta je i inicijativa za izradu *Biografskog leksikona Hrvata istočnog Srijema* od strane Zajednice protjeranih Hrvata iz Srijema, Bačke i Banata sa sjedištem u Zagrebu, što je i realizirano objavom prvoga sveska koncem 2011. godine u kojemu je obrađeno 200-injak osoba čija prezimena počinju od slova A do slova F.

<sup>12</sup> Ovdje ćemo reći da i dvjema jednim profesionalnim ustanovama koje je osnovala država, riječ je o NIU „Hrvatska riječ“ i ZKVH, nisu od iste osigurani i prostori za rad, već se oni unajmljuju i uvelike su neprikladni. Istodobno povrat oduzete imovine Katoličkoj crkvi odvija se presporo i bez vidljivih učinaka, a ona bi bila voljna dio svoje pozamašne oduzete imovine staviti na raspolaganje nekim od hrvatskih institucija. Hrvatsko nacionalno vijeće je u posjed prostora došlo zaduživanjem kod banaka i iz sredstava za redovitu djelatnost. S druge strane, institucije koje imaju bunjevački predznak u Subotici dobile su na korištenje prostorije od Srpske pravoslavne crkve, koje im je država vratila i obnovila iz sredstava Nacionalnoga investicijskog plana.

<sup>13</sup> Istodobno, napose za vrijeme Koštuničine vlade, programi čiji su nositelji bili bunjevačke institucije i koji su imali primarno antihrvatske ciljeve, dobivali su nekoliko puta više novčanih sredstava od hrvatskih! Dužni smo reći u ovome kontekstu da su pojedine znanstvene i visokoškolske ustanove u Republici Srbiji, koje se u cijelosti financiraju iz državnoga proračuna, riječ je prije svega o SANU, Matici srpskoj, djelatno angažirane na nijekanju ovdašnjega hrvatskog nacionalnog identiteta i razbaštinjenju kulturnoga, prije svega, jezičnoga naslijeđa Hrvata u Vojvodini.

### 3. Financiranje kulture hrvatske zajednice u Vojvodini

Kao i u drugim manjinskim zajednicama u Vojvodini, tri su oblika ili načina putem kojih se financira kultura manjinskih zajednica u Srbiji. *Prvi* način je proračunski, što znači da je financiranje redovito, i to kroz sadržaje koji se realiziraju u kulturnim i znanstvenim ustanovama i institucijama osnovanim od strane tijela državne uprave (republika, APV, gradovi ili općine). *Drugi* oblik je redovito financiranje, također iz proračuna, funkcioniranja i djelovanja hrvatskih kulturnih institucija ili pojedinih kulturnih programa. *Treći* je, pak, način financiranja putem natječaja, što ih raspisuje tijela državne uprave u Srbiji, zatim međunarodne organizacije, donatori..., a glavna je karakteristika ovih sredstava da ona nisu redovito na raspolaganju, budući da ona ovise o raspisivanju, obimu novca i rezultatima, recimo to odmah, ne velikog broja javnih natječaja za programe kulture manjinskih zajednica.<sup>14</sup> Naravno, ne treba zanemariti ni financiranje kulturnih praksi od strane subjekata iz srbijanskoga gospodarstva.

#### 3.1. Hrvatski sadržaji u kulturnim i znanstvenim ustanovama i institucijama osnovanim od strane države

Dio identitetskih sadržaja pripadnici hrvatske zajednice u Vojvodini konzumiraju unutar dijelova državne i javne uprave i kao takve bivaju financirane izravno iz državnoga proračuna – bilo Republike Srbije, bilo Autonomne Pokrajine Vojvodine, bilo pojedinih lokalnih samouprava. To se, prije svega, odnosi na obrazovanje na hrvatskom jeziku, zatim dijelove informativnoga prostora, napose elektroničkoga, te za dio političke reprezentacije. No, u ovome segmentu, najnepovoljnija je situacija u kulturi: gotovo da nema proračunski financirane ustanove koja ima ozbiljnije sadržaje od značaja za Hrvate u Vojvodini.<sup>15</sup> Ovo izričito vrijedi za one ustanove i institucije koje su osnovane od strane Republike; kao i za one čiji je osnivač AP Vojvodina.

Od gradskih, to jest općinskih ustanova kulture, samo u Subotici (Zavičajna galerija „Vinko Perčić“, Gradska knjižnica, Historijski arhiv i Gradski muzej) i u Srijemskoj Mitrovici (Centar za kulturu i Zavod za zaštitu spomenika kulture) imaju određenih programskih sadržaja vezanih za mjesnu hrvatsku zajednicu. Također, navedeno programsko siromaštvo prati i visoka podzastupljenost Hrvata uposlenih u kulturnim i znanstvenim ustanovama i institucijama u Srbiji. Recimo, u subotičkome Narodnom i Dječjem kazalištu, koja se izdaju za trojezične – u smislu da navode kako imaju programe na srpskom, mađarskom i hrvatskom, ali ni na jednom ključnom mjestu nema uposlenika koji bi radio na poslovima, na primjer, upravnika Drame na hrvatskom, kao što nema ni glumaca, niti je, pak, tijekom 2012. godine bilo hrvatskih programskih sadržaja.

Na temelju rečenoga jasno je da se ne može točno odrediti koliko programski sadržaji od značaja za hrvatsku zajednicu koji se financiraju iz državnoga proračuna a realiziraju unutar državne i javne uprave staju porezne obveznike u Srbiji. No, ono što zacijelo vrijedi jest da, s obzirom na mali broj sadržaja u njima, Hrvati u Vojvodini dobivaju premalo sredstava. Iskustvo drugih manjina – napose mađarske i slovačke, tomu je suprotno! Napominjemo na koncu i nevažnu stvar kada su u pitanju aktivnosti pojedinih kulturnih i znanstvenih ustanova i institucija u Srbiji (npr. Matica srpska, SANU) koje se redovito financiraju iz proračuna – aktivno su uključene u dekroatizaciju jednog dijela Hrvata u Vojvodini.

#### 3.2. Institucije Hrvata u Vojvodini na državnome proračunu

---

<sup>14</sup> Budući da je u radnji riječ o politikama financiranja manjinskih kultura u Srbiji, namjerno smo izostavili tematiziranje politiku financiranja kulture Hrvata u Vojvodini od strane Republike Hrvatske. O tome vidi više u knjizi Tomislava Žigmanova *Osvajanje slobode – Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata*, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica 2011.

<sup>15</sup> Ovdje treba istaknuti i sljedeće: ono što karakterizira tu vrstu financiranja jest da pri opredjeljivanju obujma, namjene i utroška tih sredstava, budući da su hrvatski sadržaji dijelovi većih sustava unutar državne i javne uprave, predstavnici hrvatske zajednice nemaju nikakav ili, u najboljem slučaju, imaju tek simbolički utjecaj. To je posljedica, s jedne strane, toga što oni nisu autonomni segmenti širih institucionalnih okvira državnoga sustava, a s druge strane što je udio hrvatskih političkih predstavnika u procesu donošenja odluka po ovim pitanjima zanemariv.

Hrvati u Vojvodini su zaključno s 2012. godinom imali samo tri samostalne institucije koje se redovito financiraju iz državnoga proračuna.<sup>16</sup> Te su institucije Hrvatsko nacionalno vijeće, Novinsko-izdavačka ustanova „Hrvatska riječ“ i Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata. I premda imaju proračunsko financiranje od strane države, njima neposredno upravljaju izabrani pojedinci iz hrvatske zajednice, te predstavljaju dijelove njihove manjinske samouprave. Pa ipak, oni ne mogu utjecati na sve aspekte financiranja – recimo, na obujam sredstava koji dobivaju, budući da ni ovdje Hrvati ne sudjeluju u procesu donošenja odluka o visini proračunskih sredstava.

Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata je utemeljen od strane Skupštine Autonomne Pokrajine Vojvodine i Hrvatskoga nacionalnog vijeća u Republici Srbiji radi očuvanja, unapređenja i razvoja kulture hrvatske manjinske zajednice u Vojvodini. Temeljna programska misija Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata određena je Odlukom o osnutku, a sadržana je u sljedećem: rad na znanstvenim, stručnim, razvojnim i primijenjenim istraživanjima u oblasti kulture vojvođanskih Hrvata, zatim menadžmentu i edukaciji u kulturi i, na kraju, u poticanju, organiziranju i priređivanju kulturne produkcije hrvatske manjinske zajednice u Vojvodini. Osnutkom i početkom rada Zavoda kao prve profesionalne institucije s gore naznačenom misijom stvorena je jedna od najvažnijih pretpostavki da se kulturi vojvođanskih Hrvata, kao jedinstvenom, cjelovitom i relativno samostalnom fenomenu u multikulturalnoj Vojvodini počelo pristupati na stručniji i primjereniji način. On, pak, podrazumijeva kako odnos prema njezinoj bogatoj kulturnoj i uopće povijesnoj baštini, tako i onaj dio koji postoji, koji se producira i pulsira, u obliku kulturnih manifestacija i drugih aktivnosti u okviru hrvatskih institucija i organizacija u području kulture, u sadašnjosti. Ostvarujući takav programski okvir tijekom prve četiri godine rada prostor autoreprezentativnih praksi u kulturnom životu Hrvata u Vojvodini počeo se unaprjeđivati, a prostor autorepcije vlastitoga nasljeđa uvelike osnaživati.<sup>17</sup> Kao proračunskoj instituciji Zavod ima redovita državna sredstva na raspolaganju u visini od 9.200.000 dinara (oko 80.000 eura), koja su im se kontinuirano doznajivala za obavljanje svojih redovitih aktivnosti.

Ovdje treba ukazati i na činjenicu da Grad Subotica iz proračuna financira tajnika Hrvatskog kulturnog centra „Bunjevačko kolo“ i urednika Časopisa za književnost, kulturu i umjetnost *Klasje naših ravni*. Na godišnjoj razini po osobi iznosi oko 550.000 dinara (oko 4.800 eura).

### **3.3. Financiranje u hrvatskoj zajednici putem projekata**

Najveći broj kulturnih manifestacija, skupova i događaja – ukupno ih tijekom godine bude oko 500,<sup>18</sup> kao i najveći broj hrvatskih institucija i organizacija u Vojvodini koje djeluju u području kulture, tijekom 2012. godine su se financirali isključivo i jedino iz sredstava koja dodjeljuju nekoliko tijela državne uprave Republike Srbije putem javnih natječaja, zatim donatorske ustanove – kako međunarodne vladine tako i nevladine organizacije – te gospodarski subjekti: državni i privatni. Ovaj vid financiranja karakterizira: neredovitost raspisivanja natječaja; nejednaka vremenska dinamika raspisivanja; od godine do godine nejednaka količina novca koja se dodjeljuje; Hrvati ne mogu utjecati na obim sredstava; mišljenje Hrvatskoga nacionalnog vijeća, osim na razini APV, ne uvažava se u procesu donošenja

---

<sup>16</sup> I po ovome kriteriju, Hrvati u Vojvodini su jednaki s Romima u Vojvodini. Naime, za obje ove manjinske zajednice vrijedi to da imaju izuzetno slabo institucionalno razvijenu manjinsku infrastrukturu u svim područjima od značaja za reprodukciju, to jest očuvanje i razvoj vlastitoga nacionalnog identiteta. Ovo jedino možda ne vrijedi za tradicijsku kulturu, to jest, da budemo precizniji, za njegovanje folklornoga kulturnog nasljeđa. Za razliku od Roma i Hrvata, na primjer, sve druge brojčano značajnije vojvođanske manjine imaju proračunsko financiranje u ostvarivanju svojih manjinskih prava i u drugim oblastima preko svojih samostalnih ustanova – npr. u dijelu tzv. visoke kulture Mađari, Rumunji, Rusini i Slovaci imaju svoja profesionalna kazališta, koja se redovito financiraju iz proračuna AP Vojvodine i nekoliko lokalnih samouprava.

<sup>17</sup> Više o Zavodu za kulturu vojvođanskih Hrvata i njegovu djelovanju vidi na internetskoj stranici [www.zkvh.org.rs](http://www.zkvh.org.rs). Inače, stranice Zavoda zamišljene su kao informativni portal cijele kulturne scene vojvođanskih Hrvata, a ne samo Zavoda kao kulturne ustanove. Uz osnovne informacije o Zavodu te aktualnih vijesti o aktivnostima kako Zavoda tako i kulturnih udruga diljem Vojvodine, na stranicama se predstavlja kultura vojvođanskih Hrvata uopće, te se mogu naći prikazi vlastite povijesti, prikazi velikana, materijalni tragovi kulture, informacije o institucijama i organizacijama, najvažnijim kulturnim manifestacijama, najave događaja i izvješća o njima...

<sup>18</sup> Katarina Čeliković, „Kulturna scena Hrvata u Vojvodini – osnovni podaci o institucijama i vrsti kulturnih praksi“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica, 2010., str. 209-222.

odluka. Naravno, takve značajke onda ostavljaju i posljedice po djelovanje hrvatskih udruga kulture na sljedeći način: mogućnost planiranja aktivnosti, napose dugoročnih, svedena je na minimum, a s druge strane uvelike se otežava i samo djelovanje hrvatskih udruga kulture.

### 3.3.1. Financijska sredstva iz tijela državne uprave Republike Srbije

Ovdje imamo u vidu financijska sredstva koja dodjeljuju pojedina republička i pokrajinska tijela uprave te one lokalne samouprave u kojima Hrvati žive i očituju na organiziran način svoje aktivnosti. Od republičkih, samo jedno ministarstvo – kulture i informiranja – 2012. godine je neposredno financijski poduprla aktivnosti hrvatskih kulturnih udruga. Za šest programa dobiveno je 500.000 dinara (4.500 eura),<sup>19</sup> a na natječaj za otkup knjiga od NIU „Hrvatska riječ“ je otkupljeno knjiga u visini od 20.000 dinara (180 eura).<sup>20</sup> Ovdje treba još napomenuti i to da politički predstavnici Hrvata nisu u mogućnosti utjecati ni na visinu sredstava koja se dodjeljuje niti da su, pak, bili u prilici utjecati na donošenje odluke o raspodjeli tih sredstava.

Slijede zatim financijska sredstva koja dodjeljuje tajništva Izvršnoga vijeća Autonomne Pokrajine Vojvodine. Riječ je o dva tajništva – ona za kulturu i javno informiranje te za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice. Ukupna visina sredstava namijenjenih za Hrvate u 2012. godini bila su u visini oko 5.500.000 dinara (47.000 eura) za programe u području tradicijske kulture, te za nakladu knjiga i časopisa. No, za razliku od republičkih tijela, pokrajinska tijela ipak dopuštaju da o raspodjeli sredstava odlučuje zakonom predviđeno tijelo manjinske samouprave – u ovom slučaju je to Hrvatsko nacionalno vijeće. Međutim, ono što treba prvo istaknuti jest da su ta sredstva premala za aktivnosti 40-ak hrvatskih udruga koje djeluju u području kulture.<sup>21</sup>

Treći dio javne uprave koji dodjeljuje sredstva hrvatskim institucijama i organizacijama jesu one lokalne samouprave na čijem su teritoriju sjedišta. Ovdje je, kada je riječ o načinima financiranja, situacija nešto složenija, budući da se radi o relativno velikom broju lokalnih samouprava. One imaju različite prakse financiranja udruga nacionalnih manjina – od proračunskoga,<sup>22</sup> preko javnih natječaja<sup>23</sup> pa do *ad hoc* dodjele financijskih sredstava. No, ono što je izvjesno jest da su udruge koje djeluju na teritoriju Grada Novoga Sada i Srijema za svoj rad dobile 2012. godine od lokalnih samouprava manje sredstava od onih u Bačkoj, što se tumači promjenom vlasti. Putem javnog natječaja, grad Subotica je dodijelio 2.586.000 dinara (22.000 eura) za hrvatske udruge kulture koje djeluju na teritoriju grada (ukupno 10-ak), no nije uvažilo mišljenje HNV-a. Ovdje treba istaknuti i da samoupravno tijelo – Hrvatsko nacionalno vijeće – dio svojih proračunskih sredstava redovito putem javnog natječaja dodjeljuje i za kulturne programe. Tako je 2012. godine u dva natječaja podržao više od 50 programa hrvatski udruge kulture u visini od 2.000.000 dinara (17.000 eura).

Sumarno promatrajući, ukupna sredstva koja je 40-ak hrvatskih udruga u Vojvodini dobilo 2012. godine od svih instanci državne uprave putem javnoga natječaja iznose nešto više od 10.600.000 dinara, što je, priznat ćemo, izuzetno malo.<sup>24</sup> Podijeli li se, pak, ta količina novca po glavi ovdašnjeg Hrvata<sup>25</sup>, proizlazi da je svaki dobio 225,50 dinara (manje od 2 eura) od države Srbije za njegovanje kulture. Imamo li ovaj podatak na umu, ne treba, čini se, onda čuditi što postoji ne samo siromašna već i niska kvaliteta kulturne produkcije u hrvatskoj zajednici u Vojvodini. Napomenut ćemo da i ovdje postoje

<sup>19</sup> Sve u radnji korištene podatke dobio sam od predsjednika Izvršnog odbora Hrvatskoga nacionalnog vijeća Darka Sarića Lukendića, kojemu se ovom prigodom najiskrenije zahvaljujem.

<sup>20</sup> Za programe, pak, iz područja kulture Ministarstva kulture i informiranja Republike Srbije hrvatske institucije i organizacije iz Vojvodine nisu se mogle natjecati zato što se, s jedne strane, ili bave tradicijskom kulturom, a ne tzv. visokom za što se natječaji raspisuju, ili su diletantski organizirani te nemaju ni minimalnih kapaciteta za projekte drugih provenijencija.

<sup>21</sup> Usporedbe radi, reći ćemo još i to da samo dvije mjesečne plaće u jednom mađarskom profesionalnom kazalištu (npr. Novosadskom kazalištu – Ujvidéki színházu) iznose više od sredstava koja su navedena tajništva dodijelila 2012. godine hrvatskim udrugama.

<sup>22</sup> Npr. općine Apatin, Bač i Šid imaju praksu dodjele godišnje dotacije sredstava kulturnim udrugama na njihovom teritoriju. Glede obima, teško je utvrditi, no ona nisu velika.

<sup>23</sup> Gradovi Subotica i Novi Sad.

<sup>24</sup> Kao takva, ona ne omogućavaju da kulturni život unutar zajednice aktivnije i pluralnije pulsira niti da se razvija. Naprotiv, dobivena sredstva omogućuju da se produkcija kulturnih događaja, od kojih je većina folklornoga prosedea, tek održavaju.

<sup>25</sup> Broj Hrvata u Vojvodini, prema popisu stanovništva iz 2011. godine je 47.033.

problemi kada je riječ o nejednakoj količini novca po manjinskim zajednicama – Hrvati su prema pravilu podzastupljeni. Štoviše, u pojedinim slučajevima (npr. zaštita materijalnog kulturnog naslijeđa) država Srbija pokazuje veću senzitivnost za potreba Srba u Hrvatskoj nego za Hrvate u Vojvodini.<sup>26</sup>

### **3.3.2. Financiranje putem projekata – međunarodne organizacije, resursi gospodarstva i pojedinaca**

Kada su u pitanju donatorske organizacije prisutne u Srbiji, treba napomenuti da gotovo nema razvijenije zemlje Zapada koja pri svojem veleposlanstvu ili, pak, u samostalnom uredu nema nekakav program pomoći i, većinom, pozamašna predviđena financijska sredstva za pomoć, koja se najčešće dodjeljuju bespovratno. Proklamirani ciljevi ovih organizacija usmjereni su na pružanje pomoći za rješavanje određenih problema koji postoje u našem društvu. U Srbiji, konkretno govoreći, djelovanje većine sažima se u pružanju financijske pomoći s ciljem da se pospješi i osnaži demokratizacija srbijanskoga društva i transformacija države. Programi namijenjeni kulturi bili su i više nego skromni, a hrvatske kulturne institucije i organizacije iz Vojvodini nisu nikada dobile pomoć. Kao što smo ranije naveli, razlog tomu su nerazvijeni kulturni programi i slabi kapaciteti udruga.

Gospodarstvo i, uopće, uspješni i bogati pojedinci posljednji su detektirani subjekti koji se javljaju kao financijski podupiratelji i pomagatelji u djelovanju hrvatskih institucija i organizacija u Vojvodini. Naravno, u analizi ovoga donatorskog segmenta mora se računati na stanovite limite kada je u pitanju preciznije financijsko kvantificiranje. U tom smislu, vidjet ćemo, izostat će navođenje čak i okvirnoga novčanog iznosa, premda on, za pretpostaviti je, nije velik. Pa ipak, za većinu hrvatskih udruga predstavlja značajan oslonac u produkciji njihovih kulturnih aktivnosti.

O udjelu gospodarskih subjekata – poduzeća, obrta i privatnika – u financiranju aktivnosti hrvatske zajednice u Vojvodini može se reći sljedeće. Prvi dojam koji se nameće je da gospodarski subjekti previše „ne hrle“ podupirati udruge ili projekte vojvođanskih Hrvata.<sup>27</sup> Zanimljivo je i pitanje koji su to gospodarski subjekti koji podupiru aktivnosti u hrvatskoj zajednici. Prvo što se primjećuje je da to nisu velike državne tvrtke, korporacije ili javna poduzeća u vlasništvu države Srbije (PTT, Elektrovojvodina, Vojvodina vode...). Također, nisu vidljive niti velike i uspješne privatne tvrtke iz Srbije, financijske ustanove ili multinacionalne kompanije, koje su s reklamama prisutne u prestižnijim medijima ili su donatori značajnijih kulturnih manifestacija. Kao donatori koji podupiru aktivnosti u hrvatskoj zajednici javljaju se pretežito manje tvrtke u privatnom vlasništvu, zatim obrti i imućniji poljoprivrednici, čiji su vlasnici najčešće građani hrvatske nacionalnosti. Sama ova činjenica kazuje, pak, da od toga jednostavno nema puno novca, to jest ne mogu se na ovaj način osigurati značajnija financijska sredstva.<sup>28</sup>

## **4. Zaključno razmatranje**

Na temelju iznijetoga, čini se kako se može zaključiti sljedeće: u Srbiji ne postoji konzistentna, na načelima pravednosti utemeljena i prema potrebama manjinskih zajednica projicirana politika financiranja kultura manjinskih zajednica. To napose vrijedi za kulturu Hrvata u Vojvodini, koji su visoko podzastupljeni u odnosu na druge manjine kada su u pitanju sredstva koja imaju na raspolaganju za svoje kulturne programe. Dodatni je problem što Hrvati u Vojvodini ni na koji način nisu uključeni u procese donošenja odluka kada je riječ o obimu sredstava namijenjenih njihovom prostoru kulture. Osim toga, u Republici Srbiji nedostaje i elementarna usustavljenost i transparentnost u ovoj oblasti, napose kada je riječ o kvantitativnim financijskim pokazateljima, što onda stvara ne male probleme za jedan

<sup>26</sup> O tome vidi napis Tomislava Žigmanova „O zaštiti kulturnoga naslijeđa Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj“, dostupan na: <http://www.zkvh.org.rs/index.php/component/content/article/30-hrvatska-zajednica-u-vojvodini/1098-o-zatiti-kulturnoga-nasljea-u-hrvata-u-srbiji-i-srba-u-hrvatskoj> (pristupano 20. kolovoza 2013.).

<sup>27</sup> Taj se dojam može krijepti, na primjer, brojem reklama u tiskovinama ili internetskim stranicama ili, pak, jednostavno slušajući „zahvale donatorima“ na kulturnim manifestacijama koje priređuju hrvatske udruge.

<sup>28</sup> To je, među ostalim, i posljedica činjenice što vojvođanski Hrvati u značajnijem omjeru ne participiraju u sferi gospodarske moći. Navedeno vrijedi i za hrvatske tvrtke u Srbiji, koje su ovdje došle u dosta velikom broju nakon promjena 2000. Naime, ni one se također ne javljaju često kao financijeri ili donatori projekata hrvatske zajednice.



kvalitetan i svestran uvid glede toga što se sve financira, te u kojem obimu se financiraju aktivnosti od značaja za nacionalni identitet manjinskih zajednica. Naravno, takvo jedno stanje otvara prostor za manipuliranje s podacima, kao i za stvaranje privida o nekakvom „rajskom“ položaju manjina u Srbiji, čime se predstavnici vlasti rado koriste, a s druge strane uvelike otežava dobivanje cjelovite slike o financijskim sredstvima koja stoje određenoj manjinskoj zajednici na raspolaganju. Ovo posljednje je od značaja ne samo za pitanje racionalnijeg sagledavanja samoga problema već još više za eventualno planiranje i projiciranje određenih aktivnosti unutar manjinskih zajednica.

Također smo vidjeli da hrvatske udruge kulture najmanje sredstava pribavljaju od međunarodnih donatorskih organizacija – niti jedan eurocent. To je posljedica slabih kapaciteta hrvatskih organizacija – ni jedna nije u stanju osmisliti ili artikulirati iole ozbiljniju programsku aktivnost. I na koncu, zabilježili smo neke gospodarske subjekte i bogatije pojedince koji se javljaju kao donatori hrvatskih udruga kulture. No, ukupna financijska sredstva iz ovoga segmenta na godišnjoj razini nisu značajnije veća od milijun dinara. Njihovi su najčešći korisnici kulturne udruge koje nisu u Subotici – one na taj način osiguravaju najveći dio sredstava za svoj rad.

Zaključno se može reći kako su u 2012. godini vojvođanski Hrvati za svoje kulturne programe imali na raspolaganju ukupno oko 200.000 eura ili nešto više od po 4 eura po glavi, što svakako držimo nedovoljnim. Ukoliko, pak, postavimo pitanje stanovitih pomaka u ovoj oblasti, držimo kako do povećanja obujma financijskih sredstava koje će trošiti hrvatska zajednica u Vojvodini može doći ukoliko se budu ostvarile sljedeće pretpostavke. Trebalo bi, prvo, doći do većeg broja hrvatskih sadržaja u kulturnim i znanstvenim ustanovama i institucijama. S druge strane, trebalo bi nastaviti s izgradnjom onih institucija koje se financiraju izravno iz proračuna – to su manjinsko kazalište ili katedra za kroatologiju pri Filozofskom fakultetu. S treće strane, trebalo bi uložiti napore glede toga da sredstva koja osigurava država Srbija i koja se dijele putem natječaja ili po pozivu budu neusporedivo veća od dosadašnjih. I, na koncu, ali ne i na posljednjem mjestu, potrebno je učiniti odlučniji iskorak na planu osnaživanja institucija za projektno planiranje.

## **Financing policy regarding minority communities' culture in Serbia in the case of Croats in Vojvodina in 2012**

### Summary

The study thematizes the existing financing policy regarding minority communities' culture in Serbia, namely on the example of Croats in Vojvodina during 2012. After the presentation of historical and present day circumstances that have defined the cultural scene of Croats in Vojvodina, its basic features have been introduced: the dominance of traditional culture, deficiency of cultural practice, the exclusion of Croatian contents from cultural and scientific organizations and the institutions founded by government bodies as well as insufficient funds for their work. Central part analyses modes of financing of the Croatian cultural institutions and organizations in Serbia, whereby the amount of allocated funds is provided, if possible. The concluding remarks and suggestions for the improvement of the financing policy of minority communities' culture in Serbia are presented at the end.

*Keywords: financing of culture, Croats, Vojvodina, Serbia, 2012*

### **Literatura:**

*Alternativni izveštaj o primeni Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina*, Centar za multikulturalnost i Vojvođanski centar za ljudska prava, Novi Sad 2002.

Mario Bara, Tomislav Žigmanov, *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti : osnovne činjenice*, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica, 2009.

Jan Briza, Safeta Biševac, Tomislav Žigmanov, Vladimir Ilić, Sonja Biserko i Ksenija Lazović, *Manjine u Srbiji*, Helsinški odbora za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000.

Katarina Čeliković, „Kulturna scena Hrvata u Vojvodini – osnovni podaci o institucijama i vrsti kulturnih praksi“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica, 2010., str. 209-222.

Marko Kljajić, *Kako je umirao moj narod*, HRID, Subotica, 1997.

Tomislav Žigmanov, „Od asimilacije do etničkoga čišćenja“, u: *Informator o manjinskim zajednicama u Vojvodini*, br. 41/42, Novi Sad, 2003., str. 3-7.

Tomislav Žigmanov, *Hrvati u Vojvodini danas : traganje za identitetom*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2006.

Tomislav Žigmanov, *Osvajanje slobode – Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata*, Hrvatsko akademsko društvo, Subotica 2011.

Tomislav Žigmanov, *Izazovi – sabiranja, sumjeravanja i tumačenja : studije i ogledi o knjiškim i književnim temama hrvatskoga istočnog zagraničja*, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Oksimoron, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Pečuh-Osijek-Subotica, 2012.

Internetske stranice:

[www.hnv.org.rs](http://www.hnv.org.rs)

[www.zkvh.org.rs](http://www.zkvh.org.rs)